

II ESKİ TÜRKLERDE DEVLETLEŞME SÜRECİ

(STATE FORMATION IN ANCIENT TURKISH SOCIETIES)

Prof. Dr. Oktay UYGUN * **

ÖZ

Eski Türklerin kökeni ve devletleşme süreçleri hakkındaki bilgilerimiz giderek artmakla birlikte, hala önemli eksiklikler içermektedir. Bu konunun yeterince araştırılmamış ve iyi belgelenmemiş olduğu söylenebilir. İslam'ın kabulünden önceki Türk tarihinin incelenmesine Batılı bilim insanları 17. yüzyılda başlamışken, Türkler ancak 19. yüzyılda başlamıştır. Bu incelemeler yetersiz olduğu gibi, çoğu kez nesnel bakış açısından da uzaktır. Ayrıca araştırmacıların "devlet" kavramına yükledikleri anlamın da önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir. Bu makalede, tarihçilerin konuyla ilgili araştırmaları kamu hukuku bakımından değerlendirilerek eski Türklerin farklı coğrafyalarda kurdukları siyasal birliklerin niteliği analiz edilecektir..

Anahtar Kelimeler: Devlet Oluşumu, Göçebe İmparatorluklar, Göktürkler, Hunlar, Karahanlılar, Selçuklular, Uygurlar

ABSTRACT

Although our knowledge on the origin of the ancient Turks and their state formation is increasing, it still contains important deficiencies. These improvements are poorly researched and well documented. While Western scholars began to study Turkish history in the 17th century, Turks only started in the 19th century. These studies are not only inadequate, but also often far from an objective point of view. In addition, the meaning that researchers attribute to the concept of "state" differs significantly. In this article, the studies on the political life of the ancient Turks will be evaluated in terms of public law and the nature of the political unions they established in different geographies will be analyzed.

^H Eserin Dergimize geliş tarihi: 09.05.2023. İlk hakem raporu tarihi: 10.05.2023. İkinci hakem raporu tarihi: 09.06.2023. Onaylanma Tarihi: 09.06.2023.

* Profesör Doktor, Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

** Yazarın ORCID belirleyicisi: 0000-0001-9027-7297.

Esere Atf Şekli: Oktay Uygun, "Eski Türklerde Devletleşme Süreci", YÜHFD, C.XX, 2023/2, s.367-389.

Keywords: *Göktürk Empire, Hsiung-nu Empire, Karakhanids, Nomadic Empires, Seljuk Empire, State Formation, Uighur Empire.*

Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları coğrafyanın günümüzde Moğolistan sınırları içinde kalan Avrasya ormanları ve bozkırları olduğu, üzerinde anlaşılmiş noktalardan biridir. Araştırmalar Orhun bölgesindeki *Ötüken* dağı ve ormanın yüzyıllarca Türk kabileleri (boyları) tarafından kutsal kabul edildiğini, kurulan siyasal birliklerin toplanma ve yayılma merkezi olduğunu gösteriyor. Zamanla Türk topluluklar batıya doğru göç etmeye başlayacak, askeri ve siyasal merkezleri değişecektir. Dilbilimciler ön-Türk dilinin M.Ö. 3.000 yılları gibi erken bir tarihte Orta Asya civarında konuşulduğu kanaatindedir. Türk adını taşıyan ve devlet inşası bakımından önemli bir adım olan ilk siyasal yapı ise oldukça geç bir tarihte, M.S. 552'de *Göktürkler* olarak ortaya çıktı. Kuşkusuz, bu tarihe kadar Avrasya coğrafyasında göçebe veya yarı göçebe hayat süren kabileler arasında kurulan bazı siyasal birliklerde Türkçe konuşan kabileler önemli bir yer işgal etmişti. Nitekim *Büyük Hun Konfederasyonu*'nda (M.Ö.221-M.S.48) Göktürklerin ataları olan kabileler de vardı. Yine de, Hunlar esas alındığında bile, Türklerin devletleşme süreci yeryüzündeki ilk devletlere göre oldukça gecikmiş bir süreçtir. Hunlar, Mezopotamya ve Mısır uygarlığındaki ilk devletlerden yaklaşık 3.000, Çin ve Hint uygarlığındaki ilk devletlerden yaklaşık 2.000 yıl sonra bir siyasal birlik olarak ortaya çıkmışlardır.¹

Avrasya coğrafyasında iki farklı yaşam biçimine sahip toplumlar; *göçebeler* ve *yerleşikler* asırlarca bir arada var olmuştur. Göçebelik hayvan yetiştiriciliği, yerleşiklik ise tarım, zanaat ve ticaret ile eşleşmektedir. Göçebe yaşam tarzına sahip eski Türk kabileleri hakkındaki ilk bilgiler, kadim bir uygarlığın temsilcisi olan Çin kaynaklarında bulunmaktadır.

¹ Bu konuda bkz: Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler* (Çev. A. Anadol) Alfa Yayınevi, İstanbul, 2019, s.27-28; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay) Karam Yayıncılık, Ankara, 2002, s.31-35; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* (Çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan) Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008, s.50-55; Gerad Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar* (Çev. E. Sunar) Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001, s.19-25; Pulat Otkan, *Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.1-3. Eski Türkler üzerinde araştırmaların genel görünümü için bkz: Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s.343-350.

Çinliler, gelişmiş kentlerini göçebelere saldırılarına karşı korumak için 6.000 kilometre uzunluğunda *Çin Seddi* adı verilen bir savunma hattını inşa ettikleri gibi, göçebeleri kontrol edebilmek için haklarında ayrıntılı raporlar hazırlamış ve kabilelere karşı incelikli bir diplomasi de yürütmüştür. Bu raporlardan anlaşıldığı kadarıyla, Orta Asya bozkırında göçebe kavimler zaman zaman ittifaklar kurarak büyük ve etkili bir askeri kapasiteye ulaşmakta ve zengin Çin kentlerini yağmalamakta, haraca bağlamakta veya ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmektedir. Bu ittifakların adlandırılmasında genel kural, öncülük eden kabilenin (boyun) adının oluşturulan siyasal birliğin adı olarak kullanılmasıdır. Daha çok kabileler konfederasyonu niteliğinde olan bu birlikler, esasında farklı dilleri konuşan ve farklı kökenlerden gelen boylardan oluşmaktadır. Tarihi kayıtlarda bu birlikler Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Türkler, Avarlar gibi adlarla anılmaktadır.²

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren, Çin kaynakları, gelişmiş Çin kentlerine akınlar düzenleyen göçebe kabileleri *Hunlar (Hsiung-nu)* olarak adlandırmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, bu topluluk içinde Türk kabileleri önemli bir ağırlığa sahiptir. Hunlar M.Ö. 220 ile M. S. 216 arasında güçlü bir siyasal birlik olarak geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Hunların dağılmasından sonra, birkaç yüzyıl, Türk kabilelerin birleşerek güçlü ittifaklar kuramadığı, M. S. 552 yılında ise Türk adıyla birleştikleri (*Göktürkler*) görülüyor. Avrasya coğrafyasındaki diğer birlikler gibi Göktürkler de uzun ömürlü olmayacak, dağıldıktan sonra Türk kabileler Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi başka adlarla anılan birlikler kurarak tarihsel süreci devam ettireceklerdir. Göktürklerden sonra Türkler ilk anayurtlarından göçlerle uzaklaşmaya başlayacak, Ortadoğu coğrafyasına ve Anadolu'ya uzanacaklardır. Bu siyasal birliklerin hepsinde bir devletleşme eğilimi mevcuttur. Ancak bozkır siyasal kültürünün bazı özellikleri devletleşmeyi kolaylaştırmamaktadır.

Birincil - İkincil Devlet Oluşumu

Orta Asya, araştırmacıların gözünde, çok uzun bir süre, devletleşme süreci bakımından önemsiz bir bölge olarak kaldı. Mezopotamya, Mısır, Çin veya Hint coğrafyasıyla karşılaştırıldığında, bu bölgede devletler çok geç tarihlerde kuruldu. Ayrıca bu bölgedeki devletleşme sürecinin asıl belirleyicisinin bitişik coğrafyalarda kurulan eski devletler olduğu kabul

² Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi* (Çev. İ. Doğan) Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.43-56

edilir: Çin, Hint ve İran gibi kadim devletlerin kentlerini yağmalamak, onların ticaret yollarını kontrol etmek veya onların genişleme politikalarına karşı kendi bölgelerini savunmak gibi etkenlerle, bölgedeki kabileler devletleşme sürecine girmiştir. Avrasya göçebe bozkır toplumları için kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir devletleşme süreci söz konusu olmamıştır. Bu bakış açısıyla, siyasal antropoloji ve devlet teorisi çalışmaları Mezopotamya, Mısır, Çin gibi *birincil devlet* oluşumunun geçerli olduğu bölgelere odaklanmış, Avrasya coğrafyası *ikincil devlet* oluşumu örneği kabul edilerek uzun süre ihmal edilmiştir.

“Bir bölgede daha önce hiçbir devlet yokken kurulan devletler *birincil devletler* olarak adlandırılmaktadır. *İkincil devletler* ise, o bölgede daha önce kurulmuş bir devletin etkisiyle ortaya çıkan devletlerdir. Bir bölgede devlet ortaya çıktığında, çevresindeki toplumlar hızla devletleşme sürecine girer. Bunun nedenleri çeşitlidir. Sık görülen üç nedeni şöyle sıralayabiliriz: Çevredeki çok sayıda kabile veya şeflik; 1) daha önce kurulan devletin egemenliği altına girmek istemediği için birleşip ortak bir savunma gücü oluşturmak üzere devletleşebilir, 2) mevcut devletin zengin kentlerini yağmalamak için güçlerini birleştirmek amacıyla devletleşebilir, 3) mevcut devletin güvence altına aldığı ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmek üzere devletleşebilir. Bu ve benzeri nedenlerle devletleşemeyen ilkel toplumlar, kaçınılmaz biçimde mevcut devletin kontrolü altına girecektir.”³

Devlet ve Konfederasyon Kavramları

Eski Türklerin devletleşme sürecinin incelenmesi bakımından yapılması gereken ilk iş, “devlet” kavramının açıklığa kavuşturulmasıdır. Özellikle Türk araştırmacıların bir kısmı, Avrasya coğrafyasında göçebe kabilelerin kurdukları bütün siyasal birlikleri “devlet” olarak niteleme eğilimindedir. Ancak Göktürkler dahil, bu siyasal birlikler “devlet” değil devletleşme eğilimi gösteren kabile konfederasyonlarıdır.⁴ Devletleşme sürecini doğru analiz edebilmek bakımından, devlet olarak adlandırılan yapının ayırddedici ölçütlerinin ortaya konması gerekir. “Devlet” ve “kabileler konfederasyonu” ne demektir?

Devlet, toplum üzerinde zor kullanma gücünü elinde tutan, merkezileşmiş bir siyasal örgütlenmedir. Böyle bir örgütlenmenin temel özellikleri, yeryüzünde ilk devletlerin ortaya çıktığı yaklaşık 5.500 yıl

³ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, 2022, s.59

⁴ Halil Bertay, “Osmanlı Devleti’nin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, *Türkiye Tarihi I* (Der. Ü. Hassan, H. Bertay, A. Ödekan), Cem Yayınevi, 1990, İstanbul, s.94

öncesinden günümüze dek önemli değişiklikler göstermiştir. Günümüzde çoğu kimse, devleti toplum için kurallar koyan, bu kuralları uygulayan ve çıkan uyuşmazlıkları çözen yöneticiler ve uzmanlaşmış kurumlar topluluğu olarak tasavvur eder. Devletin bu faaliyetlerini gerçekleştiren organlar *yasama, yürütme* ve *yargı* olarak adlandırılır. Toplum üzerinde güç kullanan çok sayıdaki kişi, kurum ve organı zihnimizde soyut bir varlık olarak birleştirdiğimizde devlet kavramına ulaşmış oluruz. Hukuk sistemi bu soyut varlığa bir *tüzel kişilik* atfeder; onu tek bir hukuki varlık olarak görür. Devlet iktidarı, aile, şirket, parti, dini cemaat, dernek gibi toplumda çeşitli düzeylerde ortaya çıkan iktidarlardan altı noktada farklılaşır: Devlet iktidarı 1) başka bir toplumun parçası olmayan en büyük -global- toplum (günümüzde “ulus”) ölçeğinde kuruludur, 2) toplumu yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki kesime ayırır, 3) toplum içindeki diğer tüm iktidarlardan üstündür, 4) yetkisi konu yönünden sınırlı değildir (yetkisi global veya topyekündür), 5) global toplum ölçeğinde tektir, 6) toplum üzerinde meşru kuvvet kullanma tekeline sahiptir.⁵

İnsanlık tarihindeki başka toplumun parçası olmayan en büyük (global) toplumlar şu şekilde sıralanabilir: *ilkel toplumlar (kabileler), kent toplumları, feodal toplumlar* ve *ulusal toplumlar*. Bu global toplumların hepsinde, belli kurallar çerçevesinde, toplumun varlığını ve kimliğini koruyup sürdürmesini amaçlayan bir *siyasal iktidar* vardır. Böyle bir iktidarın olmaması toplumun dağılmasına yol açardı. Toplumun bütünü denetim altında tutan siyasal iktidarsız bir toplum olmaz. Toplum üzerindeki siyasal iktidar yukarıda açıkladığımız altı özelliği gösteriyorsa “devlet iktidarı” olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda, devletin ilk toplum biçimi olan ilkel toplumda (kabilede) bulunmadığı ve kent toplumu ile doğduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü ilkel toplumda yönetme yetkisini elinde toplayan bir kesim ve uzmanlaşmış kurumlar bulunmamakta, diğer bir deyişle toplum *yönetenler-yönetilenler* şeklinde ikiye bölünmemektedir. Hiyerarşik yapıya sahip olmayan eşitlikçi ilkel toplum, siyasal iktidarı toplum içinden çıkan bir kesime vermez; kendi kendisini bir bütün olarak yönetir. İlkel toplumlar dışarıda tutulursa, diğer bütün global toplumlar (kent toplumu, feodal toplum, ulusal toplum) yöneten-yönetilen şeklinde iki kesime ayrılmış *devletli* toplumlardır.

Konfederasyon kavramı, birden çok birimin belirli konularda iş birliği yapmak üzere bir araya gelmesi ve ortak bir amaca yönelmesini ifade eder.

⁵ Oktay Uygun, “Devlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Bilim Yayınları, Ankara, 2021, s.285-287

Konfederasyonda asıl iktidar, oluşturulan ortak kurumlarda değil, kurucu birimlerdedir. Özgür iradeleriyle birleşen birimler, konfederasyonun politikasını belirlediği gibi, isterlerse özgür iradeleriyle birlikten ayrılabilirler. Avrupa Birliği veya NATO gibi kurucu birimlerin devletler olduğu konfederasyonlarda, üye devletler egemenliklerini sürdürür. Dolayısıyla, egemen devletlerin oluşturduğu konfederal yapının kendisi bir “devlet” değildir. Konfederal birlikler kabileler, şehirler, dernekler, kulüpler gibi topluluk ve kurumlar arasında da kurulabilir. Avrasya coğrafyasında görüldüğü gibi, konfederal yapıda bir araya gelen kabilelerin, daha sıkı bir birlik yaratmayı amaçlaması ve giderek devlete dönüşmeyi hedeflemesi mümkündür. Peki, bir kabileler konfederasyonu ne zaman devlete dönüşür?

Devletleşme Süreci

Bir kabileler konfederasyonunun devletleşmesi sosyal, siyasal ve ekonomik yapının niteliksel değişimiyle mümkün olabilir. Bu değişimi şu şekilde özetleyebiliriz: 1) *Sosyal Yapı*: Bir araya gelen çok sayıda kabile daha büyük bir toplum oluşturmak üzere birleşmeli ve ortak bir sosyal kimlik yaratmalıdır. Bu durum, kabilelerin birleşmesiyle oluşan ahalinin, kendini dayanışması güçlü bir halk olarak görmesi anlamına gelir. Söz konusu dayanışmanın yaratılmasında, tüm kabile üyelerinin benimsediği birleştirici ve güçlü bir inanç veya ideoloji önemli bir etken olacaktır. 2) *Siyasal Yapı*: Kabilelerin birleşmesiyle oluşan büyük toplum üzerinde bir merkezi iktidar kurulmalıdır. Bu meşrulaşmış ve kurumsallaşmış merkezi iktidar kabile düzeyindeki iktidarlardan üstündür. 3) *Ekonomik Yapı*: Merkezi iktidar, (asker-sivil) kalabalık bürokrasisini finanse edecek düzenli gelir kaynaklarına sahip olmalıdır. Bu koşullar sağlandığında, kabilelerin bir üst kimlikte birleşerek oluşturdukları toplumun bir devlet iktidarına sahip olduğu söylenebilir. Kabile konfederasyonlarının devletleşmesi, özel mülkiyetin ortaya çıkışı, sosyal sınıfların kesin hatlarla belirmesi ve toplumun yöneten-yönetilen şeklinde ikiye bölünmesi ile paralel bir süreçtir.

Tarihte Avrasya coğrafyasında, çok sayıda kabilenin ortak ve güçlü bir üst kimlik oluşturmadan, merkezi bir hükümet kurmadan ve düzenli gelir kaynakları sağlamadan bir araya gelerek geniş toprakları ele geçirdiği ve o topraklar üzerinde yaşayan insanları kontrol ettiği sıklıkla görülür. Bu *konfederal* yapıların ortaya çıkışı bozkır ekonomisinin doğal bir sonucudur. Geniş hayvan sürüleriyle bozkırda suyu ve otlak alanları takip eden kabileler, bu yaşam biçimiyle bütün temel ihtiyaçlarını karşılayamaz. Bazı ürünler bakımından yerleşik toplumlara muhtaçtırlar. Bu ihtiyaçlar olağan koşullarda ticaret yoluyla, kıtlık, kuraklık, sürüleri etkileyen salgın hastalık

gibi olağanüstü dönemlerde ise yağma yoluyla karşılanmaya çalışılır. Çevredeki güçlü devletlerin kentlerini yağmalamak, ticaret yollarını kontrol etmek veya saldırılarına karşı koymak çok sayıda kabilenin ortak bir ordu oluşturmak üzere bir araya gelmesiyle mümkün olur. Kabilelerin iş birliği bir-iki ay süren büyük süreklilik avları için de zorunludur. Gerek saldırı ve savunma gerek süreklilik avı, kabilelerin askeri ve siyasal bir lider altında birlikte hareket etmesini gerekli kılar. Seçilen lider, çoğu kez onu seçen kabile liderlerine bağımlıdır ve yalnızca savaş veya av sırasında önemli yetkiler kullanabilir.

Süreklilik avı ve saldırıları organize etmek için ortaya çıkan kabile konfederasyonlarının bir kısmı, zamanla tek bir devlete dönüşmeyi başaracaktır. Diğerleri ise devletleşme sürecine girmeyecek veya bunu amaçlasa bile başarılı olamadığı için kısa sürede dağılacaktır. Türk kökenli kabile konfederasyonları, bozkırda sivrilmiş karizmatik savaşçı bir liderin kağanlığı (hakanlığı) formunda kurulur. Kağanın otoritesinin kabileler tarafından kabul edilmesi devlet örgütünün ortaya çıkması ve kurumsallaşması için yeterli değildir. Kağan'ın, kendisine bağlı bir hükümeti, bunun yanı sıra, süreklilik ordusu ve sivil bürokrasiyi kabileler üstü bir yapı olarak oluşturması gerekir. Bu yapı sayesinde, yalnızca savaş gibi olağanüstü durumlarda değil, barış döneminde de, farklı amaçlar için kendi kabilesi dışındaki kabilelerin insan gücünü kolayca seferber edebilmelidir. Kağanın diğer kabileler üzerindeki otoritesi, kabileler arası anlaşmazlıklarda hakemlik yapmanın ötesine geçerek, pek çok konuda emir vermek, kanun koymak ve kanunları uygulamak düzeyine yükselmelidir. Kuşkusuz, göçebe kabilelerin eşitlikçi demokratik gelenekleri nedeniyle bunların başarılması kolay değildir.

10. yüzyıla kadar Avrasya göçebe kabile konfederasyonlarında, devlet oluşumunun çekirdeği niteliğinde, kağana bağlı böyle bir örgütün masraflarını karşılayacak düzenli ve istikrarlı gelir kaynakları yoktur. Ne bağlı kabile üyelerinin düzenli biçimde vergilendirilmesi söz konusudur, ne de böyle bir durum olsaydı bile, kabilelerde devlet örgütünün masraflarını karşılayabilecek bir artı değer üretilmektedir. Vergi toplanması yıllık düzenli bir tahsilat olmaktan çok, belirli bir amaç için ara sıra yapılan bir uygulamaydı. Şehirlerden alınan haraç ve kontrol altına alınan ticaret yollarından elde edilen gelir istikrarlı olmadığı gibi, bu gelirlerin merkezi bir hazinede toplanmasında da zorluklar vardır. Yalnızca askeri zaferler sonucunda elde edilen ganimet ve haraçla, kağan çok küçük bir maiyetin ve süreklilik muhafız birliğinin giderlerini karşılayabilirdi. Küçük bir kadroyla birliğe dahil kabileler üzerinde etkili bir otorite tesis etmek mümkün

değildir. Yetersiz bürokrasi ve düzenli gelir akışının garanti edilememesi, oluşturulan birliğin bir konfederasyon düzeyinde kalmasına sebep olmaktadır.⁶

Avrasya coğrafyasında, göçebe kabilelerin devlete sığıncasını mümkün kılacak elverişli koşullar uzun yıllar boyunca oluşmadığı gibi, konfederal yapının devamlılığının sağlanması da güç koşullara bağlıydı: Sürekli savaş ve yayılcı politika takip edilemediğinde, kağan maiyetindeki insanların masraflarını karşılayamaz ve aile üyeleri ile diğer kabilelerin seçkin liderlerine makam-mevki dağıtarak saygınlığını pekiştiremezdi. Kağanın liderliği elinde tutması, ordu komutanlarının sadakatini armağanlarla satın almasına bağlıydı. Bu armağanları verebilmesi ise sık aralıklarla yeterli ganimeti toplamasına bağlıydı. Bu durum, çevredeki bütün ülkelere doğru sürekli akınlar düzenlenmesi zorunluluğunu doğuruyordu. Askeri yayılma doğal sınırlarına ulaştığında, konfederasyonu bir arada tutabilmek zorlaşıyordu. Nitekim, tarihçilerin *imparatorluk* olarak adlandırmayı tercih ettiği bu konfederasyonların hiçbiri süre ve istikrar konusunda Roma veya Çin İmparatorluğu'nu yakalayamamıştır. Kabileler konfederasyonu formundaki bu birliklerin sürekliliği, askeri üstünlüğün sürekliliği gibi kırılğan zemine oturtulduğundan kısa ömürlü olmuşlardır. Askeri genişleme baskısından kurtulmayı sağlayacak nitelikte, haraç ve ganimet gelirleri yerine düzenli vergiler koymayı başarabilselerdi uzun ömürlü olabilir veya devlet örgütünü kurumsallaştırabilirlerdi.⁷

⁶ Avrasya göçebe toplumlarının günümüzden yaklaşık 3 bin yıl önce devletli topluma dönüştükleri yönündeki görüş için bkz: Lawrence Kraden, "Devletin Asya Göçbeleri Arasındaki Kökeni" (Çev. A. Şenel) *Erken Devlet* (Der. H.J.M. Claessen, P. Skalnik) İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.135-154. Devletin nasıl tanımlandığına bağlı olarak göçebe kabilelerin oluşturdukları siyasal birliklerin "devlet" olarak nitelendirileceği tarih öne ya da arkaya çekilebilir. Fakat Kraden'in yaptığı devlet tanımı ile 3 bin yıl öncesi kabile konfederasyonlarını "devlet" olarak nitelendirmesi hiçbir açıdan ikna edici değildir. Aslında yazar, devletin ölçütleri olarak sıraladığı unsurların bu göçebe birliklerde bulunduğunu gösterme çabası içine de girmemiştir.

⁷ Herfried Münkler, *İmparatorluklar: Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı* (Çev. Z. A. Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.93-99. "Orta Asya'nın atlı göçebe halklarının belirli aralıklarla bozkır imparatorlukları kurmaları, bunların çok kısa sürede muazzam boyutlara ulaşması, ama yine çabucak çöküp tarih sahnesinden silinmesi asırlar boyunca etkili olan bir yasadır sanki. Onlar artlarında, başarılarının ve büyüklüklerinin izlerini muhteşem kentler, tapınaklar ya da kiliseler değil, genişlerken önelerine çıkan uygarlıkları uğrattıkları tahribatın izlerini bıraktılar." Aynı eser, s.96.

Devlet - İmparatorluk Tartışması

Pek çok tarihçi Avrasya göçebe kabile konfederasyonlarını “devlet” veya “imparatorluk” olarak adlandırır. Adlandırmaların kavramlara yüklenen anlama bağlı olarak farklılaşmasını doğal karşılamak gerekir. Bir kısım çalışmalarda ise “devlet” ve “imparatorluk” kavramları çok güçlü duygusal veya ideolojik motivasyonlarla fetiş haline getirilmektedir. Bilim insanının yaklaşımı, bir toplumun siyasal örgütlenmesinin niteliğini araştırmak olmalıdır. Bu örgütlenmenin konfederasyon, devlet veya imparatorluk olmasını değer yargısına tabi tutmak; “devlet” veya “imparatorluk” olunca yüceltmek, daha az merkezi bir yapı olunca küçümsemek olmamalıdır. Siyasal örgütlenmenin biçimi kendi başına bir değer taşımaz. Bazen gevşek bir konfederasyonun o toplumun siyasal kültürüne, genel olarak uygarlığa veya bölge barışına katkısı bir devletinkinden daha yüksek olabilir.

Yukarıda *Devlet ve Konfederasyon Kavramları* başlığı altında açıklanan nedenlerle, kamu hukuku bakımından bu birlikleri “devlet” olarak nitelendirmek doğru olmadığı gibi, “imparatorluk” olarak adlandırmanın da ne derece doğru olduğu tartışılabilir. İmparatorluk kavramı çok farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte, kamu hukuku terminolojisinde (dar anlamıyla) güçlü bir devletin çevresindeki halkları imparatorluk ordusu, hukuku ve bürokrasisi ile kontrol altına almasını ifade eder. Yani öncelikle ortada bir devlet olmalıdır, ardından bu güçlü/kurucu devlet çevresindeki halklar üzerinde rızaya dayalı olmayan bir kontrol tesis etmelidir. Kontrolün arızı ve geçici değil, görece kalıcı olması için idari, askeri ve hukuki düzenlemelere dayanması gerekir.⁸

Orta Asya’da kurulan kabile konfederasyonları, geniş coğrafi alanları kontrol altına almayı başarmakla birlikte, kurucu bir “devlet” içermeyen ve daha çok gönüllü katılımı ortaya çıkan birliklerdir. Devlet niteliği taşımayan bir siyasal birliğin (konfederasyonun), çevre halklar üzerinde, onların rızası hilafına otorite kurarak ve ticaret yollarını kontrol ederek ekonomik çıkar elde etmesi söz konusudur. Bu kontrol görece kalıcı olan bir merkezi ordu, merkezi sivil bürokrasi ve ortak hukuki düzenlemeler ile gerçekleştirilmemektedir. Bu nedenle, kontrolün devamlılığını sağlamak zordur. Bu özellikleri dikkate alındığında, kabile konfederasyonları için imparatorluk kavramını kullanmak doğru olmayacaktır. Yine de, imparatorluk kavramının günlük dilde ve diğer disiplinlerde kamu hukuk terminolojisinden daha geniş bir anlama sahip olduğunu göz ardı

⁸ İmparatorluk, devlet, konfederasyon, hegemonya ve yayılcı dış politika kavramlarının karşılaştırması için bkz: Uygun 2022, s.145-156 (*İmparatorluk Düzeni* başlıklı bölüm).

etmemeliyiz. Kavramı *geniş* anlamıyla yorumladığımızda, bu tür bir ilişki biçimi için de *imparatorluk* sıfatı kullanılabilir. Ancak kavramın bu geniş anlamli kullanımında, “imparatorluk” nitelemesinin, artık otomatik olarak bir kurucu devletin varlığını içermediğine dikkat etmek gerekir.

İlk Bozkır İmparatorluğu: Hunlar

Avrasya coğrafyasında göçebe kabilelerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için birleşmesi, uzunca bir süre, birleşen kabilelerin güçlerini koruduğu *konfederal* yapılar biçiminde gerçekleşmiştir. Kabilelerin gönüllü katılımıyla oluşan bu konfederal birlik belirli bir askeri kapasiteye ulaştığında, yakın çevredeki gönülsüz kabileleri zor kullanarak birliğe dahil etmekte, ardından uygun koşullar oluştuğunda uzak bölgelerin halklarını, kentlerini ve tarımcı köyleri kontrol altına alan devasa imparatorluklara dönüşebilmektedir. İmparatorluğa dönüşme süreci, çoğu kez, birliğin çekirdeğini oluşturan kabileler konfederasyonunun merkezileşmesi ve devlete dönüşme süreciyle paralel gitmektedir.

Avrasya tarihine baktığımızda, kabileler konfederasyonlarına liderlik eden kağanların, başında buldukları siyasal birliği devlet örgütüne dönüştürmek üzere zaman zaman güçlü atılımlar yaptıklarını görüyoruz. Bu atılımların en başarılı erken örneklerinden biri Hunların lideri *Mete Han*'ın (M.Ö. 209-174) iktidarını pekiştirme yönündeki çabalarıdır. Hunların kökenleri ve dilleri farklı merkezileşmemiş kabileleri ortak askeri amaçlar için imparatorluk formunda birleştirmesi, sonraki yüzyıllarda kurulacak Türk-Moğol imparatorluklarının öncü modeli oldu. Hunlar Avrasya tarihinde derin izler bırakan güçlü ordular kurmayı başardılar. Göçebe kabilelerin bu zor işi başarmalarının arkasında Çin'in izlediği tehditkâr politika yatmaktadır: Çin'in Hunların en iyi otlak arazilerinin ve askeri üslerinin bulunduğu bölgeyi fethetme ve ele geçirilen bölgeleri büyük surlar inşa ederek bütünüyle yalıtma politikası izlemesi, göçebe kabilelerin birleşmesi ve büyük askeri birlikler kurmasına vesile oldu. Askerileşme Çin'in yayılmacı politikalarına karşı başarı sağladığı gibi, bir süre sonra, kabileler konfederasyonunun merkezileşmesine de katkıda bulundu. Başlangıçta kabilelerin eşitliği esasına dayanan örgütlenme biçimi, giderek kabileler arasında bir hiyerarşiye ve iktidarı en tepede bulunan kağanın elinde toplamaya yöneldi.⁹

Mete Han, kendini kabileler üstü rakipsiz bir lider, bir hükümdar konumuna yükseltmeye çalıştı. M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna yazdığı

⁹ Findley 2019,51-55

YÜHFD Cilt: XX Sayı:2 (2023)

mektupta kendini “*Gök (Tanrı) tarafından tahta çıkartılmış Hunların Büyük Hakanı*” olarak tanıttı.¹⁰ Liderliğinin basitçe kabile reislerinin uzlaşmasıyla ortaya çıkmadığı, ilahi bir gücün yetkilendirmesine dayandığı fikri yaygınlık kazandı. Daha sonraki Türk-Moğol kağanlarının yetkilerini gök tanrı *Tengri*’den aldıkları yönündeki anlayışın ilk örneklerinden birini bu dönemde görüyoruz. Mete Han ayrıca, başarılı savaş stratejisiyle, Çin’deki Han hanedanını yenip haraca bağlayabildi. Bir devlet örgütünü yaşatabilecek meşruiyeti ve maddi kaynakları sağlamaya çalıştı. Hunları devlete sıçrayışın eşiğine getiren bu çabaların kalıcı olması, uzun yıllar boyunca devam eden istikralı bir yönetime dönüşmesi yani devletin meşru bir iktidar olarak kurumsallaşması ise söz konusu olamadı.¹¹

Hunların merkezileşme ve devletleşme süreci *Mezopotamya* modelinden farklıdır. Yeryüzünde kurulan ilk devletlerin coğrafyası olan Mezopotamya’da devletleşme, göçebelerin tarımcı yerleşik toplumları fethetmesi fakat onları yağmalayıp çekip gitmek yerine başlarında askeri ve yönetici bir sınıf olarak kalmaları esasına dayanır. Böylece, fetih sonrasında göçebe ve yerleşik toplum birleşmekte, tek bir topluma dönüşmekte ama eski fatihler yeni toplumun yönetici eliti olarak devlet örgütünün çekirdeğini oluşturmaktadır.¹² Oysa Hunlar, uzun süre göçebe yaşam tarzını terk etmeden, kentlere yerleşmeden ve tarımcı bir topluluğa dönüşmeden merkezileşmeye çalışmışlardır. Mete Han M.Ö. 200’de Çin ordusunu yok ederek bütün kuzey Çin’i fethetme imkanını yakaladığında bu fırsattan yararlanmaz: Çinli köylülerin ve kentlilerin üzerinde askeri ve yönetici bir sınıf olarak kalmayı tercih etmez. Hunlar, göçebe yaşam tarzını korumak üzere tahıl ihtiyacını karşılamayı ve ticareti serbestleştirmeyi güvence altına alarak kuşatmayı kaldırır. “Kalabalık nüfuslu, tarıma ve kentlere dayalı bir ülkeyi yönetmenin, bozkırdakinden farklı bir siyasal örgütlenmeyi ve belki de Çinleşmeyi gerektirmesinden kaygı duyarlar. Bu, Orhun yazıtlarında Bilge Kağan’ın ‘Çin’in yumuşak ipek kumaşına aldanma...Çin’e doğru gidersen Türk budun öleceksin: Ötüken’de otur. Çin’e ticaret kervanı göndermekle yetin. Bunu yaparsan devletin (il) sonsuza kadar yaşar’ biçiminde dile getirdiği kaygıların benzeridir.”¹³

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.67

¹¹ Bkz: Findley 2019, s.51-65. Hunların sürekli savaş hali koşullarında, zamanla bir *erken devlete* dönüştüğü yönündeki görüş için bkz: Golden 2002, s.46-54. Hun siyasal birliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997, s.428-444

¹² Uygun 2022, s.42-45

¹³ Avcıoğlu 1997, s.446

Mete Han'dan sonra, Hunların Çinlerle ilişkisinde, Mezopotamya modeli bir devletleşme süreci yaşanacak; zaman zaman bozkır kabilelerinin birleşerek Çin'in bir bölgesini fethedip yerleştiği ve küçük devletler kurdukları görülecektir. Bir süre sonra, *Tabgaçlar* adıyla bilinen Türk ve Moğol kökenli kabileler, küçük devletlere üstünlük sağlayarak Kuzey Çin'de feodal bir imparatorluk kuracaklardır. Tabgaçlar bozkır kültüründen uzaklaşarak yerleşik tarımcı bir topluma dönüşmeyi temel hedef olarak benimser. Tabgaç hanedanlığının (386-556) ilk dönemlerinde, bu politikanın toplumu çıkarları çatışan iki kesime böldüğü görülür: Hayvancılığa dayalı bozkır ekonomisinin çıkarları ile tarıma ve ticarete dayalı köylü-kentli ekonomisinin çıkarlarını savunan kesimler. Bu bölünmeye paralel olarak Çinlileşmeye karşı ve Çinlileşme yanlısı politikayı savunan kesimler. Söz konusu iki kesim arasındaki çatışmayı ikinciler kazanacak, hanedanlık yüz yıl geçmeden feodal bir Çin devletine dönüşecektir: Çince resmi dil olarak kabul edilip Türkçe ve Moğolca konuşma yasaklanır, eski inançlar terkedilerek *Budizm* devletin resmi dini olur. Hanedanlığın bozkır kökenli egemen sınıfı, kendi öz kültürünü yok ederek ve kabile bağlarını zayıflatarak iktidarını pekiştirmeye çalışır. Başarılı olunur ancak bu politikanın doğal sonucu, fethedilen toplumun kültürünün özümsemesi suretiyle Çinlileşmektir. Bir başka deyişle, fetheden fethedilmiştir.¹⁴

Göktürkler

Hunların dağılmasından sonra, Avrasya coğrafyasındaki Türk kabileler uzun süre etkili ve geniş siyasal birlikler kuramamışlardır. M. S. 552'de *Göktürkler* adıyla tanınan kağanlık bu dağınıklığa son verecektir. Göktürkler, "Türk" adıyla bozkırda kurulan ilk siyasal birlik olarak ikiye bölünme ve Çinlileşme tehlikesi de atlatarak varlıklarını M. S. 745'e kadar koruyacaklardır. Kabileler konfederasyonu görünümünde olan Göktürkler merkezi bir hükümete sahip değildi. Birliğin çekirdeğinde iç kabileler (boylar) vardı. Bunlar birliğe önderlik eden kabileler ile akraba veya müttefik yakın kabilelerden oluşuyordu. Çekirdeği çevreleyen ikinci katmanda kendi isteğiyle birliğe katılan kabileler vardı. Üçüncü katman zorla birliğe katılması sağlanan kabilelerden oluşuyordu. Haraç ödeyen

¹⁴ Avcıoğlu 1997, s.465-484
YÜHFD Cilt: XX Sayı:2 (2023)

yerleşik toplumlar da son katmandı. Pek çok kenti ele geçirmelerine rağmen, Göktürkler çadırlarda göçebe yaşam tarzlarını sürdürmüşlerdir.¹⁵

Göktürklerin bu örgütsel yapısının başında *Kağan* vardır. Kağan kabilelerin bir kısmını kendisi yönetir, diğerlerinin yönetimini ailenin erkek üyeleri arasında paylaşır. Paylaşılan her kabilenin başında kendi beyi bulunur. Bu beyler aynı zamanda kabilenin komutanıdır ve Kağanlığın askeri gücü, ağırlıklı olarak, kabile askerine dayanır. Bu askerler Kağana değil, kendi kabile beylerine bağlıdır. O nedenle, kabile beyleri Kağan karşısında güçlüdür. Kağan seçiminde kabile beylerinin ağırlığı büyüktür. Elbette haraç ve ganimet gelirleri arttığında, Kağan özel muhafız birliğini biraz daha büyütebilir ve kabile beyleri aleyhine otoritesini arttırabilir. Ancak bu tür imkanlar nadiren ortaya çıkar ve sürekliliğinin garantisi yoktur. Kağanın başlıca görevi halkı beslemektir. “Bu görevi yerine getiremeyen kağan, göksel kökenine karşın değiştirilir ya da öldürülür. Böyle bir kağan için ‘kut toplamadı’ denilir. Bilge ve Kültegin, ‘kut toplamadı’ diye Böğü Kağanı öldürürler. Öte yandan boy ve budunlar sık sık kağana karşı ayaklanırlar, siyasal birlikten koparlar. Bağlı buldukları zaman bile, boylar geniş ölçüde özerkliklerini korurlar.”¹⁶

Göktürkler yaklaşık 200 yıl boyunca, geniş bir coğrafyada, etrafını saran Çin, İran ve Bizans gibi güçlü devletlere rağmen etkili bir güç olarak ayakta kalabildi. Tarihte görülen çoğu kabile konfederasyonu, çevresindeki kentleri yağmalayarak ve uygarlığın ürünlerini yakıp yıkararak varlığını sürdürür. Bir yazara göre, Göktürkler bu modeli aşan ve uygarlığa katkısı olan bir misyon üstlenmişti: Geçmişte Roma İmparatorluğu’nun Akdeniz havzasında gerçekleştirdiği Roma Barışı’nın (*Pax Romana*) benzerini *Türk Barışı* olarak hayata geçirdi. Göktürk İmparatorluğu “Avrasya’yı boydan boya geçen ticari bir köprü görevi yapıyordu.”¹⁷

Göktürkler sayesinde, “Çin’den Bizans’a kadar İpek Yolu diye bilinen ticaret yolları ağı boyunca uzanan topraklar birleşti, farklı etnik gruplardan oluşmuş toplum hem malların hem de fikirlerin yayılması için gerekli ortamı sağladı.”¹⁸ Türklerin Avrasya coğrafyasındaki tarihi hakkında çok önemli bilgiler sağlayan Tonyukuk (727), Kültegin (731) ve Bilge Kağan (735) yazıtları da bu döneme aittir. Yine de, “Göktürkler, yarım kalmış bir

¹⁵ Findley 2019, s.75; Golden 2002, s.119. Göktürklerin “devlet” olarak nitelendirilmesi konusundaki farklı görüşler için bkz: Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s.291-317; Avcıoğlu 1997, s.559-774

¹⁶ Avcıoğlu 1997, s.773

¹⁷ Golden 2002, s.125

¹⁸ Findley 2019, s.75

devletleşme serüvenini temsil ederler. Katmanlı toplumsal yapıları, kurum ve kurallarıyla belirginleşmiş bir devlete erişmelerine yeterli olmuştur denemez.”¹⁹ Vasary'nin belirttiği gibi, “Göktürkleri daha önceki göçebe imparatorluklardan belirleyici bir şekilde ayıran olgu toplum ve devlet gelişimi bakımından kendilerinden önceki İç Asya göçebelerinden daha yüksek bir seviyede olmalarıydı...Göktürkler, kendilerini göçebe boy birliğinden güçlü devlete götüren yolda ilerlemişlerdi. Fakat fethedilen kavimleri ve kültürleri gerçek anlamda bütünleştiremediler; dolayısıyla, boy yapısını aşan uygun bir devlet ideolojisi ve boy teşkilatı dışında bir yapı olmadığından, imparatorluklarının kaderi aynı seleflerinkine gibi dağılma olmuştu.”²⁰

Göktürklerin böyle geniş bir coğrafyada barış, istikrar ve özellikle ticaret için güvenli bir ortamı merkezi bir devlet kurmadan sağlaması şaşırtıcı gelebilir. Ancak Göktürk kabile konfederasyonunu devletleşmenin eşliğine dayanmış bir siyasal yapı olarak görmek daha doğru olur. Avrasya coğrafyasında, “Göktürklerin iktidarı o zamana kadarki tüm kavimlerin iktidarını geride bırakmıştır.”²¹ Yazıyı ve parayı kullanmaları, ticareti, kent hayatını ve genel olarak ekonomiyi belli ölçüde kontrol edebilmeleri ile evrensel bir inanç sistemini benimseme çabaları dikkate alındığında, devletleşme potansiyeli yüksek bir birlikten söz ettiğimiz anlaşılabilir. Para bastırarak devletleşmenin önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Fakat Göktürklerde yalnızca Kağanların değil, bölge yöneticilerinin de sikke darbettirdiğini görüyoruz.²² Bu durumda, Göktürklerin para bastırmasını merkezi bir devletin kurulduğuna değil, henüz kurulamadığına (konfederal yapısını sürdürdüğüne) kanıt olarak göstermek daha doğru olacaktır.

Avrasya bozkırlarında kurulan kabile konfederasyonlarının çok geniş alanları kontrol eden başarılı birlikler olmasının günümüz insanına şaşırtıcı gelmesinin bir nedeni, bu coğrafyadaki kabilelerin çadır hayatı süren ilkel göçebeler olarak tasavvur edilmesidir. Oysa gelişigüzel bir göçerlik söz konusu değildir.²³ “Her boyun, her oymağın yaylağı, kışlağı, otlığı, sulağı

¹⁹ Ümit Hassan, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.19

²⁰ Vasary 2007, s.123

²¹ Vasary 2007, s.97

²² Bugüne dek bulunan Göktürk sikkeleri hakkında bkz: Gaybullah Babayar, “Türk Kültürünün Esas Temelleri: Köktürklerde Para Sistemi”, *Bilim ve Ütopya*, Şubat 2005, Sayı 128, s.16-24

²³ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler* (Çev. A. Batur) Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.96. “Temel iktisadi faaliyetleri, hayvanların ve onların insan efendilerinin yıl *YÜHFD Cilt: XX Sayı:2 (2023)*

bellidir. Halkın küçük bir bölümü yerleşiktir. Bunlar tarımla uğraşırlar. Kentler bile vardır. Kentliler genellikle alışverişle yaşarlar. Kervan işletirler, madencilik yaparlar.”²⁴ Arkeolojik araştırmalar, modern çağda bozkır ve çölden ibaret olan iç Asya’da, bu durumun yaygın kuraklığa bağlı olarak M.Ö. 4.000 yıllarından itibaren ortaya çıktığını, öncesinde ise bölgenin tarıma elverişli olduğunu göstermektedir: M.Ö. 7.000 yıllarında tarımın yaygınlaşmaya başladığı, M.Ö. 3.000’lerde kasaba ve kentlerin kurulduğu, tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticaret ve zanaatın da geliştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bozkırın hemen kuzeyinde yer alan ve bütün Avrasya’yı kat eden uzunlukta geniş bir ormanlık alanın (tayga) bulunduğu da hatırlanmalıdır.²⁵

Avrasya coğrafyasında M.Ö. 2.000’lerin sonunda yeniden başlayan kuraklık, tarımsal üretimi geriletirerek hayvancılığa dayalı yarı göçebe (yaylak-kışlak) bir hayatı öne çıkartmış olmalıdır. Eski Türklerde hayvancılık, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yanı sıra, savaşta büyük önem taşıyan ve kabileye yüksek derecede hareket yeteneği kazandıran *at yetiştiriciliği*ni de içerir. Bir başka önemli nokta da, Avrasya bozkırında Türk kabilelerinin başta demircilik olmak üzere madencilik konusunda yüksek bir gelişmişlik düzeyine sahip olmalarıydı.²⁶ At yetiştiriciliği ve demircilik kabilelere yüksek bir askeri kapasite sağlamaktadır. Göktürlere gelindiğinde (M.S. 6. yüzyılda), göçebe kabilelerle tarımcı yerleşik köyler ve çevredeki zanaatçı kentler arasındaki karmaşık ve gelişmiş ilişki ağı yaklaşık üç bin yıllık bir geçmişe sahiptir.

boyunca önceden belirlenmiş bir dizi otlakta maksatlı mevsimlik hareketiyle gerçekleştirilen hayvansal üretim idi. Bu, Çin kaynaklarının basmakalıp ifadesindeki gibi, ot ve su aramak için serserice bir gezinti değildi.” Ayrıca bkz: Kraden 1993, s.140-142; Golden 2002, s.2-3

²⁴ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.56

²⁵ Findley 2019, s.43-44; Roux 2008, s.117-126

²⁶ Vasary 2007, s.28-30; Gumilev 2019, s.92; Findley 2019, s.43-44; Golden 2002, s.31-35.

“Çin ve Arap tarih ve coğrafya kaynaklarının hepsinde Türkler bir demircilik geleneğine bağlanmaktadır. Türklerle İranlıların savaşlarını anlatan Firdevsi’nin *Şehname*’sinde Türk ordularının demirden, çelikten kurulmuş olduğu söylenmektedir.” Ümit Hassan, “Düşünce ve Bilim tarihi: Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, *Türkiye Tarihi I* (Der. Ü. Hassan, H. Berktaş, A. Ödekan), Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s.299

Uygurlar ve Karahanlılar

Göktürk kağanlığı yıkıldıktan sonra o bölgede birden çok konfederal birlik ve devlet kuruldu. Sayıları giderek çoğalan Türk kabileler batıya doğru göçe başladılar. Doğuda kalan ve Göktürklerin halefi sayılan kağanlık Uygular idi. Uygurlar kısa ömürlü (745-840) olmasına rağmen devletleşme yolunda önemli bir atılım yapmışlardır. Daha önceki siyasi birliklerden farklı olarak, bozkıra Çin'in değil, İran kültürünün etkisinde kalmış bir uygarlık katmanı getirdiler.²⁷ Çin'den elde edilen büyük zenginlik sayesinde Moğolların *Karabalasagun* diye adlandırdıkları başkent *Ordubalık*'ı inşa ettiler. Göçebe konfederasyonların şehir kurması pek olağan değildir; böyle bir girişim savaşlarda üstünlük sağlayan hareketliliklerini kısıtlar. Kurulan başkent kısa sürede her çeşit zanaat ve ticaret erbabının yerleştiği bir mekâna dönüşür. Uygurlar 762'de Maniciliği resmi din olarak kabul etti. İran kökenli bir din olan ve iyilik ile kötülük (aydınlık ile karanlık) arasındaki karşıtlığa dayanan bu inanç uygar yaşam tarzını pekiştirici bir işlev gördü. Kabile dayanışmasını aşan yeni ve güçlü bir dayanışma yarattı. Maniciliğin bu etkisi başkentteki bir yazıtta şöyle dile getirilmiştir: “Barbar inançlara sahip ve kanla, dumanla dolu bu ülke, sebzeleyle beslenen, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir ülkeye dönüştü.”²⁸

Kırgızların 840 yılında Uygur Kağanlığı'nı ortadan kaldırmasıyla birlikte, bu bölge yavaş yavaş etnik bakımdan Türklerin vatanı olmaktan çıkıp Moğolların vatanına dönüştü. Türkler batıya göç etmeye başladı, İslam'ın bölgedeki etkisi arttı. Uygurların dağılmasından yaklaşık 100 yıl sonra *Karahanlıların* Müslüman bir Türk devleti olarak örgütlenmeye başladığını görüyoruz. Bugüne kadar yapılan araştırmaların bulguları değerlendirildiğinde, kamu hukuku bakımından Orta Asya Türk topluluklarının oluşturdukları birliklerin kabile konfederasyonu niteliğinden çıkıp devlete dönüşmesinin 10. yüzyılda gerçekleştiği söylenebilir. Bir araya gelen çok sayıda kabilenin ortak ve merkezi bir hükümete, orduya ve hazineye sahip olması yani kabileler üstü bu yeni toplum için bir devlet örgütü oluşturması *Karahanlılar* döneminde söz konusu olabilmıştır.²⁹ Karahanlıların devletleşme süreci, bir yandan 932'de Çu nehri havzasındaki

²⁷ Findley 2019, s.84

²⁸ Chaliand 2001, s.64

²⁹ *Karahanlılar* devletine adını veren sülalenin adı eski kaynaklarda farklılaşmaktadır. Karahanlılar adı, çağdaş tarihçilerin hanedan unvanından (*kara*) çıkarttığı bir kavramdır. Eski kaynaklarda ise “İlek Hanlı”, “Hakan Hanedanı”, “Turan Hükümdarı” gibi çeşitli adlar kullanılmıştır. Bkz: Golden 2002, s.177; Vasary 2007, s.164; Roux 2008, s.193; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002, s.1
YÜHFD Cilt: XX Sayı:2 (2023)

köy, kasaba ve şehirleri içine alıp yerleşik hayat ve yoğun tarımsal üretimle bütünleşmesi, diğer yandan kabileleri birleştirecek güçlü bir ideoloji olarak İslam'ın benimsenmesi süreciyle paralel gelişir. Yerleşik hayatla bütünleşmek, devlet örgütünü ayakta tutacak düzenli geliri garanti etmiştir. İslamiyet ise, kabile kimliklerinin üzerinde yeni üst kimliğin oluşturulmasında ve buna paralel olarak daha büyük yeni toplumun kurulmasında hayati rol oynamıştır. Karahanlıların *Buhara*, *Semerkant*, *Balasagun* ve *Taşkent* gibi önemli kültür merkezlerinde *İbn Sina*, *Farabi*, *Gazali*, *Ahmet Yesevi*, *Kaşgarlı Mahmut* gibi ünlü isimler yetişmiştir.³⁰

Karahanlılar, daha önceki Türk kağanlıklarının çözemediği yerleşik-göçebe yaşam tarzları arasındaki çelişkiyi, merkezi bir devletin kurulmasını engellemeyecek şekilde çözmeye çalıştı. Devletin ordusu, başlangıçta, Karluk, Çiğil gibi göçebe Türk boylarının askeri gücüne dayanmaktaydı. Askeri birlikler, savaşçılık yetenekleri azalmasını diye kent dışında çadırlarda göçebe yaşam tarzına devam ederken Karahanlı hükümdarı artık yerleşik hayatın; tarımcı köyler ile zanaat ve ticaret erbabı kentlerin koruyuculuğunu üstlenir. Zengin kentleri yağmalamaya çalışan göçebe Karluk ve Oğuz boylarını durdurmak için kabilelerin gücü dışında kölelerden kurulu ve hükümdara mutlak sadakatle bağlı bir ordu kurulur. Böylece, Karahanlılar kabileler üstü bir sosyal kimlik, ideoloji (İslam), merkezi ordu ve sivil bürokrasi yaratmayı başarırlar. Göçebe-yerleşik çatışmasına getirilen bu çözüm Karahanlıları önceki kağanlıklardan daha uzun ömürlü kılsa da, nihai bir çözüm olmayacak ve 1212'de Karahanlı devleti Harezmsahlara kontrolü altına girecektir.³¹

Burada, Karahanlılardan önce neden *Oğuzlardan* söz etmediğimiz sorulabilir. Oğuzların kendilerinden sonra kurulan Türk devletleri üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bununla birlikte, Oğuzların devletleşme süreci bilinmezlerle doludur. Tarihçiler Oğuzların 9 ile 11.yüzyıllar arasında varlık gösterdiklerini tahmin etmektedir. "Oğuzlar 24 boy olarak belirtilir. Kâğıt üzerinde bakılırsa, hayli örgütlenmiş görünürler...Boyların başında beyler vardır. 24 boyun başında da, görünüşe göre, *Yabgu* unvanlı federasyon başkanı bulunur...Fakat gerçekte bu Oğuz boylarının her birinin hemen hemen tamamen bağımsız oldukları anlaşılır. Hakkında pek az bilgi bulunan

³⁰ Genç 2002; Vasary 2007, s.163-170; Golden 2002, s.174-181; Hassan 1990, s.302-329 ("Karahanlılar ve Kutadgu Bilig" ile "Karahanlılar ve Divan-ı Lügat-it Türk" başlıklı kısımlar).

³¹ Avcioğlu 1997, s.124-126

Yabgu'nun boylar üzerinde bir etkenliği olduğu söylenemez."³² Bu sınırlı bilgilerle, Oğuzların konfederal birliğinin devletleşme sürecinde ne aşamaya ulaştığı hakkında görüş belirtmek mümkün değildir.³³

Karahanlı devletinin ardından Türklerin kurduğu siyasal birliklerin bir bölümü Orta Asya'dan Orta Doğu ve Avrupa'ya uzanan coğrafyada, sırasıyla, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti olarak devam eder. Türklerin diğer kolları da geniş Avrasya coğrafyasında başka devletlere ve halklara kaynaklık etmiştir.³⁴ Bütün bu süreç boyunca, kurulan devlet ve imparatorluklarda Orta Asya bozkır kültürünün etkisi değişen derecelerde gözlemlenebilir. Ancak bozkır kültürünün eşitlikçi yapısının devletleşme süreciyle gerilediği açıktır. Ayrıca bozkır kültürü fethedilen yeni toprakların siyasal kültürleriyle birleşmiş ve bir sentez oluşturmuştur

Selçuklular

Selçukluların devletleşme süreci, Avrasya coğrafyasındaki önceki kabile konfederasyonlarının merkezileşme çabalarına birçok yönden benzemektedir. Selçuklular 10. yüzyılda Maverâünnehir'de küçük bir kağanlık olarak tarih sahnesine çıktı. Bölgedeki güçlü Oğuz Türklerinin Kınık kabilesinin komutanı olan *Selçuk*, 985'te İslamiyet'i kabul ettikten sonra halkıyla İran'a göç hareketi başlattı.³⁵ Bir yandan doğuda Gaznelilere karşı zafer kazanılıp çok önemli bir kent olan *Horasan* ele geçirilirken, diğer yandan batıda Bağdat'a kadar geniş topraklar kontrol altına alındı. Bu fetihler ve yayılma politikası henüz devletleşmeden, kabileler konfederasyonu yapısıyla yürütülüyordu. Selçuk Bey'in oğlu *Tuğrul*, İran'ın ünlü kenti Rey'i başkent yapınca Abbasi halifesinden iktidarının

³² Avcıoğlu 1997, s.278

³³ Bu konuda bkz: Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar* (Çev. E. Necef, A. Annaberdiyev) Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s.62-65; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum* (Çev. Z. Rona) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.22-31; Golden 2002, s.169-174; Hassan 1990, s.330-350 ("Oğuzlar" başlıklı kısım). "Oğuzların istikrarsız bir unsur olduğu açıktır. Üstelik Oğuz boylarının veya alt-birliklerinin eşgüdüm içinde hareket ettikleri de asla kesin değildir...Farklı Oğuz topluluklarının kendi dış siyasetlerini izledikleri hususu en muhtemel gözüküyor. Onların yerleşik komşularıyla ilişkilerinde Yabgu'nun bütün birliğin sözcüsü olarak davrandığını gösteren bir delil yoktur." Golden 2002, s.173-174

³⁴ Bu konuyu inceleyen iki başarılı çalışma; Peter B. Golden'in *Türk Halkları Tarihine Giriş* ve Jean-Paul Roux'nun *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* adlı kitabıdır.

³⁵ Findley 2019, s.110-114

tanınmasını ve yüksek unvanlarla taltif edilmesini ister. Halife, ilk başta sıradan göçebe bir askeri şef olarak gördüğü Tuğrul'un isteklerine karşı mesafeli dursa da, sonradan bu istekleri kabul edecektir. Kendisine çağın ünlü bilginini, kadılar kadısı *Maverdi*'yi elçi olarak göndererek yeni fetihlere girişmemesini, topladığı vergileri kendisine göndermesini, halka ve şehirlere zarar vermemesini, emirlerine kesinlikle uymasını ve sözünde durmasını ister. Tuğrul Bey'in cevabı, devletleşme süreci bakımından Selçukluların bulunduğu aşamayı çok iyi yansıtır: Halife'ye ordusunu oluşturan Türkmenleri denetleyemediğini söyler ve "ne yapabilirim?" diye sorar. "Zira Türkmen toplulukların çoğu özerkliklerini sürdürürler. Kuzeyden akarak İran içlerine ve Azerbaycan'a yayılan Türkmenler, gerektiğinde ganimet için Selçuklu hizmetinde savaşa katılırlar. Fakat çıkarlarına uygun sayınca düşman prenslerin hizmetinde savaştan kaçınmazlar...Bazı Türkmen toplulukları Selçuklu'ya karşı açık düşmanlıklarını sürdürürler."³⁶

1055'te Tuğrul Bey'in Bağdat'ta kontrolü ele alması üzerine, Abbasi halifesi (istediği güvenceleri alamasa da) onu *Cihan Sultani* unvanıyla onurlandırır ve adına hutbe okutulur. Daha itibarlı bir sıfat olarak "sultan", bundan böyle, "kağan" ve "bey" gibi unvanların yerini alacaktır.³⁷ Kuşkusuz konfederal bir siyasal birliğin yalnızca unvanlarla devlete dönüşmesi söz konusu değildir. "Tuğrul, bozkırın askeri demokratik gelenekleri ile yerleşik İran-İslam düzeni arasında bocalar. Selçuklu devleti, İranlı vezirlerin çabalarıyla Melikşah döneminde biçimlenir."³⁸ Selçukluların merkezi bir devlet ve güçlü bir imparatorluk kurma konusunda Karahanlılardan çok daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Selçukluların devletleşme sürecindeki başarısı iki alanda atılan radikal adımların sonucuydu. Bu adımlarla, kökleri bozkır yaşam tarzına uzanan eşitlikçi düşünce ve geleneklerden uzaklaşarak hiyerarşik ve merkezi bir iktidarın kurumsallaşması sağlanacaktır. Selçukluların, Göktürkler gibi ele geçirdikleri kentlere yerleşmeden, çadırlarda göçebe hayat sürerek kontrol altına aldıkları geniş bölgeleri yönetmesi mümkün değildi. Buldukları coğrafyada binlerce yıllık antik kültürün mirasçısı olan tarımcı topluluklar ve gelişmiş kentler vardı. Ayrıca bu topraklarda güçlü bir İran devlet geleneği de vardı. Güçlü bir merkezi yönetim ve etkili bir bürokrasi olmadan iktidarın sürdürülmesi mümkün değildi. Bütün bunları

³⁶ Avcioğlu 1997, s.1454

³⁷ Findley 2019, s.117. Ayrıca bkz: Vasary 2007, s.175

³⁸ Avcioğlu 1997, s.1479

gerçekleştirecek politikayı belirleme işi ünlü İranlı vezir *Nizamülmülk*'e bırakıldı.

Hem *Alparslan* hem de *Melikşah* döneminde vezirlik yapan *Nizamülmülk*, Selçukluların istikrarlı bir devlet örgütü kurabilmeleri için iki konuda radikal adımlar attı. Birinci adım, askeri gücü oluşturan ve merkezileşmenin önünde bir engel gibi duran başına buyruk göçebe Türkmen boylarının yerleşik hale geçirilmesi, geçirilemeyenlerin başkentten uzaklaştırılıp sınır bölgelerinde fetihlere devam etmelerinin sağlanması ve merkezde tamamen sultana bağlı sürekli bir ordunun kurulmasıdır. İkinci adım, asker-sivil merkezi bürokrasinin giderlerini karşılayacak düzenli vergi geliri kaynağının yaratılmasıdır. Bu kaynağın önemli bir bölümü, daha sonra Osmanlılar tarafından da kullanılacak olan toprak sistemidir. Özellikle, devlet malı sayılan toprakların askeri kişilere *ikta* olarak verilerek hazineye yük getirmeden bu kişilerin her an savaşa hazır birlikler bulundurması güvence altına alınmıştır.

Selçukluların kabileler konfederasyonundan devlete ve kağanlıktan hükümdarlığa sıçrayış modeli Osmanlıların yükselişinde tekrar edilecektir. Osmanlıların, kökeninde, Selçuklulara bağlı bir *uç beyliği* olarak İslam'ı yayma misyonuyla hareket ettiği ve zamanla bir *gaziler devletine* dönüştüğü hakkında çok yazılmıştır.³⁹ Orta Asya'dan Orta Doğu ve Anadolu'ya gelen Türk toplulukların Müslümanlığı kabul ederek bu dinin *cihat* anlayışı doğrultusunda fetihlere giriştiği yani *gaza* yaptığı doğrudur. Artık savaş bir yağma, talan veya toprak elde etme işi değil, İslam'ı yayma işi yani *kutsal* bir savaştır. İslamiyet bakımından Osmanlılar, *gazayı* bir fetih ideolojisine dönüştürerek hem genişleme politikalarını dini açıdan meşrulaştırmışlar, hem de bunu sağlayan devlet örgütünü ve o örgütün başındaki hükümdarı kutsallaştırmışlardır. Anadolu'nun küçük bir kısmında (Bilecik-Eskişehir) bir *uç beyliği* olarak başlayan Osmanlı iktidarı Yıldırım Bayezid döneminde devlete dönüşmüştür. Ardından, Timur'un Anadolu'yu istilası sonucu devlet parçalanıp yok olma tehlikesiyle karşılaşmıştır. 11 yıl süren bir kaos ve

³⁹ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu* (Çev. F. Berktaş) Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s.11-26; Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.31-53. "Osmanlı devleti bir gazi devleti olarak doğmuş ve bu geleneği sürdürmüştür. Fatih Mehmed, 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: 'Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslam kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmesevüz, bize gazi demek layık olmazdı.' Osmanlı hükümdarları, Orhan'dan itibaren gaziler sultanı unvanını benimsemişlerdir." İnalcık 2022, s.36
YÜHFD Cilt: XX Sayı:2 (2023)

çatışma ortamından sonra yeniden devlet örgütü kurulacak ve 1453'te İstanbul'un fethiyle bir cihan imparatorluğu misyonu edinecektir.⁴⁰

Sonuç

Eski Türklerin tarih sahnesine çıktıkları Orta Asya bozkırlarının yaşam biçimi olan göçebelik, uzun süre, devletleşmenin gerekli kıldığı merkezileşmeyi ve hiyerarşik ilişkilerin kurulmasını engelleyen bir rol oynamıştır. Kabile kültürü, daha çok bağımsızlık duygusunu ve eşitlikçi değerleri öne çıkarmaktadır. Bu yüzden, bu coğrafyada devletler, Mezopotamya, Çin veya Mısır gibi bölgelerden birkaç bin yıl sonra kurulabilmiştir. İlginç olan, göçebe kabilelerin merkezi bir devlet kurmadan, konfederasyonlar şeklinde örgütlenerek geniş toprakları kontrol edebilmiş olmasıdır. Tarihçilerin “göçebe imparatorlukları” olarak adlandırdığı ve genellikle 150-200 yıl gibi kısa ömürlü olan bu siyasal birlikler bakımından eski Türk boylarının önemli roller üstlendiği görülmektedir. 10. Yüzyıla gelindiğinde, bozkır kültürü yerleşik köy-kent kültürü ve İslamiyet ile birleşerek siyasal birliklerin giderek merkezileşmesini mümkün kılacak ve ilk devletler kurulacaktır. Eski Türkler bakımından *Karahanlılar*, kabileler konfederasyonundan devlete sıçrayışın bilinen ilk örneğidir. Bu süreç içinde Türkler ilk anayurtları olan Orta Asya'dan uzaklaşacak, Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasına ulaşacaklardır. Bu coğrafyalarda kurdukları devletlerde bozkır kültürü zamanla zayıflayacak İran, Arap, Bizans ve Avrupa etkisi artmaya başlayacaktır. Osmanlılara gelindiğinde, göçebe imparatorluk modeli, yerini kurucu/merkezi bir devletin çekirdeğini oluşturduğu evrensel bir imparatorluk ülküsüne bırakacaktır.

Kaynakça

- Agacanov, Sergey Grigoreviç (2010) *Oğuzlar* (Çev. E. Necef, A. Annaberdiyev) Selenge Yayınları, İstanbul
- Avcıoğlu, Doğan (1997) *Türklerin Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul
- Babayar, Gaybullah (2005) “Türk Kültürünün Esas Temelleri: Köktürklerde Para Sistemi”, *Bilim ve Ütopya*, Şubat 2005, Sayı 128, s.16-24.

⁴⁰ Bkz: İnalçık 2022, s.33-43; Halil İnalçık, Fatih Sultan Mehmed Han, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.217-233; Metin Kunt, “Siyasal Tarih: 1300-1600” Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600 (Der. S. Akşin) Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s.76-80

- Berktaş, Halil (1990) “Osmanlı Devleti’nin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, *Türkiye Tarihi I* (Der. Ü. Hassan, H. Berktaş, A. Ödekan), Cem Yayınevi, İstanbul, s.23-136
- Bozkurt, Fuat (1992) *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul
- Chaliand, Gerard (2001) *Göçebe İmparatorluklar* (Çev. E. Sunar) Doğan Kitapçılık, İstanbul
- Findley, Carter V. (2019) *Dünya Tarihinde Türkler* (Çev. A. Anadol) Alfa, İstanbul
- Genç, Reşat (2002) *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara
- Golden, Peter B. (2002) *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay) Karam Yayınları, Ankara
- Gumilev, Lev Nikolayeviç (2019) *Eski Türkler* (Çev. A. Batur) Selenge Yayınları, İstanbul
- Hassan, Ümit (1990) “Düşünce ve Bilim Tarihi: Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, *Türkiye Tarihi I* (Der. Ü. Hassan, H. Berktaş, A. Ödekan), Cem Yayınevi, İstanbul, s.283-362
- Hassan, Ümit (2017) *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk-İdeoloji’ye*, İletişim Yayınları, İstanbul
- İnalcık, Halil (2019) *Fatih Sultan Mehmed Han*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- İnalcık, Halil (2022) *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- İzgi, Özkan (2020) *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, TTK Yayınları, Ankara
- Kraden, Lawrence (1993) “Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni” (Çev. A. Şenel) *Erken Devlet* (Der. H J.M. Claessen, P. Skalnik) İmge Kitabevi, Ankara
- Kunt, Metin (1991) “Siyasal Tarih: 1300-1600”, *Türkiye Tarihi II* (Der. S. Akşin) Cem Yayınevi, İstanbul, s.15-143
- Münkler, Herfried (2009) *İmparatorluklar: Eski Roma’dan ABD’ye Dünya Egemenliğinin Mantığı* (Çev. Z. A. Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul
- Otkan, Pulat (2023) *Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Ögel, Bahaeddin (2016) *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Peacock, A. C. S. (2021) *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum* (Çev. Z. Rona) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Roux, Jean-Paul (2008) *Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl* (Çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan) Kabcacı Yayınevi, İstanbul
- YÜHFD Cilt: XX Sayı: 2 (2023)

- Uygun, Oktay (2021) “Devlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Bilim Yayınları, Ankara, 2021, s.285-287
- Uygun, Oktay (2022) *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul
- Vasary, Istvan (2007) *Eski İç Asya'nın Tarihi* (Çev. İ. Doğan) Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Witteck, Paul (1985) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu* (Çev. F. Berktaş) Kaynak Yayınları, İstanbul